

Bulu ra Gavhunara eka nhlengeletano ya lembe na lembe ya vumakume-nhungu nkaye ya van'waminkavelo

Manghenelo

Lembe leri hundzeke ri vile leri nga tokota ku tsana lokukulu ka ikhonomi ya misava loku ku nga si tshama ku voniwa kusukela emalembeni ya va1930. Eka nhlango wa lembe na lembe lowu hundzeke, ku onheka loku vangiweke hi mikitsikitsi eka timakete ta timali se a switikomba eka ti-ikhonomi to hlayanyana ta misava. Hambiswiritano, vuenti na vukulu bya ku wa ka ikhonomi ya misava a ku nga si voniwa eka nkarhi lowu. Hi ku angula eka ku nonoka ka ikhonomi, tibangikulu na mifumu emisaveni yi tekile magoza yo ka ya nga tolovelekangi ku sirhelela tirhelo ra xiyenge xa vubangi na ti-ikhonomi ta yona. Laha Afrika Dzonga xiyenge xa vubangi lexi fambisiwaka kahle axi sirhelelekilenyana. Tanihileswi ku wa ka ikhonomi ya misava a swi khumba misava hinkwayo, ikhonomi ya laha kaya na yona a yi ponanga, naswona leswi swi vangile leswaku ku tekiwa magoza lama faneleke ya tirhelo ra timali.

Leswi swi humeleleke swi tise ntlhontlho lowuntshwa eka tirhelo ra timali no tiyisisa ku tekela enhlokweni mhaka ya ntshamiseko wa swatimali. Vurindzi lebyinene na malawulele lamanene eka xiyenge xa vubangi ku katsa na tirhelo ro hakela timali swi pfunile eka ku va na xiyimo xa kahle etimakete ta timali. Hambileswi inflexini ayi ri ehenhla ka tinhlayo leti vekiweke tihlo, milawu ya mafambiselo ya timali yi vevukisiwile swinene hambileswi inflexini ayi languteriwe ku antswa na ikhonomi yi tsana. Hambiswiritano, khombo ro inflexini yi nga nyanya ri tshame ri ri kona naswona leswi swi tshikelele maangulelo ya tirhelo ra timali hi tindlela to karhi. Handle ka leswi, Banginkulu ya Afrika Dzonga (Banginkulu) yi thlele yi langutana na ku antswisa mafambiselo yale ndzeni.

Xiviko hi vuenti xa ikhonomi lexi katsiwaka eka Xiviko xa lembe na lembe xa 2008/09 (*Annual Report 2008/09*) xi andlala vulavisisi bya leswi humeleleke eka ikhonomi ya laha kaya ni ya vamatiko eka lembe leri nga ku vikiweni. Ntikelo wu ta vekiwa ngopfu eka leswi nga khumba tirhelo na mafambiselo ya Banginkulu. Tanihi ntolovelu, xikongomelonkulu xa xiviko lexi ku ta va mintirhonkulu ya Banginkulu.

Milawu ya mafambiselo ya timali ta tiko

Elembeni leri hundzeke, milawu ya mafambiselo ya timali ta tiko yi hlenganile na minthlonthlo leyintshwa. Ku vile ro sungula hi mfhuka ku simekiwa tirhelo ro veka tihlo eka tinhlayo to karhi ta inflexini hi lembe ra 2000, milawu ya mafambiselo ya timali ta tiko yi tirhile exikarhi ka ntshikelelo wa ikhonomi ya laha kaya na lowu hlengeriweke wa ti-ikhonomi ta misava hinkwayo. Naswona, inflexini yi tshamile yi ri ehenhla ka mpimo xikarhi lowu vekiweke tihlo, naswona hambi leswi ntshikelelo a wu ri ehansi, ku hunguteka ka inflexini ku nonokile swinene.

Eka nhlengeletano ya lembe na lembe leyi hundzeke, inflexini a yi tlurile mpimo lowu vekiweke tihlo ngopfu. Inflexini ku nga katsiwi mintswalo yo lombisa ku xava tindlu (CPIX) yi fikelerile nhlayo ya 13,6 wa tiphesente hi n'hweti ya Mhawuri 2008 yi vuya yi hunguteka ku ya ka nhlayo ya 10,3 wa tiphesente hi n'hweti ya N'wendzambahala. Eka ku humelerisiwa ka maendlele lamantshwa ya tinhlayo ta inflexini hi n'hweti ya Nyenyankulu 2009, inflexini emadorobheni (CPI) yi amukeriwile tanihi mpimo lowuntshwa, naswona mpimo xikarhi wa 3 ku ya ka 6 wa tiphesente wu tshikiwile wu ri tano. Hi Sunguti tinhlayo ta mpimo xikarhi a ti ri 8,1 wa tiphesente, kambe ti tlakukile ku fika ka 8,6 wa tiphesente

hi n'hweti ya Nyenyankulu ku sukela kwalaho ti sungurile ku tsana hi ku nonoka. Hi n'hweti ya Mawuwani, tinhlayo ti hungutekile ku fika eka 6,7 wa tipesente. Mhaka-nkulu hi leswaku ku hatlisa ka ku tsana ku khomeleriwile hi ku ndlandlamuka ka tin'wana ta tihakelo leti lawuriwaka, ngopfu-ngopfu nxavo wa gezi, na nxavo wa swakudya lowu nga tshama wu ri ehenhla.

Hikokwalaho ka mpfilumpfilu wa misava hinkwayo, ku langutela ka inflexini a ku ri na ntshaviseto lowukulu no pfumaleka ka ntiyiseko lowu toloveriweke, leswi nga endla leswaku swiboho swa mafambiselo ya timali swi nga olovi. Naswona ku langutisiwa ka minxungeto swi ncinde ngopfu elembeni leri no hundzuluka ka swilo swotala leswi khumbaka inflexini.

Nxavo wa oyili a wu ri wun'wana wa nsusumeto-nkulu wa ntshaviseto no langutela inflexini elembeni ra 2008. Kambe ku tsana ka ikhonomi ya misava ku vangile leswaku nxavo wa oyili yimbisi ya hala n'walungwini wa malwandle (North Sea) wu hungutekile ku suka eka 146 wa tidolara tale Amerika ku xava mphongolo ku hi n'hweti ya Mhawuri ku ya kwala ka 34 wa tidolara hi n'hweti ya N'wendzambahala. Nxavo wa mafurha ya swo famba na wona wu landzelerile wu hunguteka ku suka eka R10,70 litara hi n'hweti ya Mawuwani 2008 ku ya eka R6,01 litara hi Sunguti 2009. Kambe loko ku langutela ka ku kula ka ikhonomi ya misava ku antswa, nxavo wa oyili wu ndlandlamukile ku fika kwala ka 70 wa tidolara ta le Amerika ku xava mphongolo. Hambiswiritano, ncincaniso wa rhandi wu pfunile leswaku nxavo wa mafurha laha kaya wu va ehansi ka laha minxavo le a yi ri kona elembeni ra 2008 leswi nga vangela leswaku inflexini yi susumeteriwa ehansi.

Ncincaniso wa rhandi elembeni leri hundzeke wu vonisile hasa-hasa emisaveni. Eku sunguleni ka hasa-hasa leyi ncincaniso wa rhandi wu vile ehansi ka ntshikelelo tanihi timali ta matiko lama hluvukaka ya misava. Hi n'hweti ya Hukuri rhandi yi hungutekile matimba ku va kwala ka 11,85 loko yi pimanisiwa na dolara ya le Amerika, leswi vangeke leswaku Komiti ya Mafambiselo ya timali ta tiko (MPC) kumbe Komiti-nkulu eka ntshamo wa yona hi n'hweti ya N'wendzambahala, yi lumbeta ncincaniso wa rhandi tanihi ntshaviseto-nkulu eka ku langutela ka inflexini. Kambe loko ntshaviseto hi ku angarhela wu hunguteka, rhandi yi vuye yi tiya eka tin'hweti leti landzelaka leswi endleke leswaku xivangelo xa rhandi eka ntshaviseto wa inflexini xi hunguteka swinene. Eka masiku lawa, rhandi yi fikelerile laha a yi ri kona eka hafu yo sungula ya 2008.

Leswi humeleleke eka misava naswona swi hungutile ntshaviseto wo langutela inflexini. Ku tsana ka ti-ikhonomi ta misava hi ku angarhela na nxavo wa le hansi wa swicelwa swi hungutile ntshaviseto wa inflexini eka misava hinkwayo. Hambileswi ku nga na ku vilela hi switandzhaku swa inflexini leswi nga vangiwaka hi ku debyisiwa ka milawu ya mafambiselo ya timali eka matiko lawa hluvukeke, inflexini emisaveni yi languteriwe ku tshama yi ri eka tinhlayo ta le hansi.

Eka nkarhi lowu hundzeke, ku ve ku hambana lokukulu ka vuswikoti bya ikhonomi ya laha kaya na laha ikhonomi yi nga kona, swi tlhele swi engetela ku hunguteka ka ku langutela tinhlayo ta inflexini. Endzhaku ka malembe yo ndlandlamuka ka ikhonomi ya kwala ka 5 wa tipesente, yi sungurile ku tsana yi va ehansi ka vuswikoti bya makulelo ya ikhonomi. Ikhonomi yi kurile hi 0,2 wa tipesente lembe na lembe eka kotara ya vunharhu ya 2008, kambe ntshikelelo wo tsana ka ti-ikhonomi ta misava eka ya laha kaya swi vonakarile kahle eka tikotara leti landzelelaka. Eka kotara yo hetelela ya 2008 ku hunguteka ka 1,8 wa tipesente ku vile kona. Eka tikotara timbirhi to sungula ta 2009 ikhonomi yi hungutekile hi 6,4 na 3,0 wa tipesente lembe na lembe hi ku landzelelana.

Nxavo wa switirhisiwa hi mindyangu yi hungutekile hi mpfhuka ka kotara ya vunharhu ya 2008. Ku hunguteka ka ku xava laha kaya swi vangwiwa hi ku tsana ka mali leyi salaka ya vanhu na ku hunguteka ka mintirho hi vathori, na ku hunguteka ka rifuwo hikokwalaho ka ku tsana ka minxavo ya minkavelo na tindlu. Ku hunguteka ka nxavo wa switirhisiwa wu nyanyisiwile hi ku hungutiwa ka vulombi eka swiyenge swa mani-na-mani leswi nga riki wa mfumu. Leswi a swi vangwiwa hi ku hunguteka ka vanhu vo lombiwa timali, no hungutiwa ka mphakelo wa vulombisi loko tibangi ti sihalarisa timfanelo to lombi hikuva valombi a va ya va andza hi ku tsandzeka ku hakela.

Hambileswi hinkwaswo a swi hlangenyetela ku hunguteka ka inflexini, a ku ri na ntshikelelo wo kula ka inflexini. Minxavo leyi lawuriwaka yi yile emahlweni yi tshikelela ku kula ka inflexini. Ntshikelelo-nkulu ku vile ku kurisiwa ka nxavo wa gezi hi 27,5 wa tipesente lowu nga nyikiwa vaphakeri va gezi, Eskom, hi lembe ra 2008, va thlela va nyikiwa ku kurisa minxavo hi 31,3 wa tipesente hi n'hwetini ya Khotavuxika 2009. Tihakelo ta vatirhi ta le henhla to hundza nhlayo ya inflexini na tona ti xungeta ntshikelelo eka ku langutela inflexini. Tihakelo leti, hi tlhelo, ti kombisa ku biha eka ku langutelo ka inflexini.

Nxavo wa swakudya wu vile xivangelo-nkulu xa inflexini eka lembe leri hundzeke, hambileswi nxavo wa swa vurimi wu nga hunguteka ngopfu, hi ku ya hi tinhlayo ta inflexini ya vuphakeri bya varimi na vamaki. Kambe nxavo wa swakudya wu tshama wa ha ri ehenhla swinene. Ku na swixungeto leswi hungaka hi rivilo ka nxavo wa swakudya.

Hikwalaho ka vonelo ro hunguteka ka inflexini na mavhumbelo ya inflexini, mafambiselo ya timali ta tiko ya debyisiwile ka tsongo-tsongo ku sukela hi n'hwetini ya N'wendzambahala 2008 hi tinhlayo to fika eka 500 wa minkutlunya. Ntswalo-nkulu wu hungutiwile hi 50 wa minkutlunya eka nhlengeletano ya n'hwetini ya N'wendzambahala 2008, nakambe wu hungutiwile hi 100 wa minkutlunya eka mune wa tinhlengeletano leti landzelaka. Eka nhlengeletano ya n'hwetini ya Khotavuxika 2009 xiboho xi vile ku tshika xiyimo xi ri tano, kambe eka nhlengeletano wa n'hwetini ya Mhawuri ntswalo-nkulu wu hungutiwile hi 50 wa minkutlunya hikuva vonelo ra Komiti-nkulu a kuri leswaku ntshaviseto wa inflexini a wu hunguteka vukarhi naswona inflexini a yi tikomba yi ta hunguteka.

Mafambiselo ya timali ta tiko ya debyisiwile hambileswi inflexini a ya ha ri ehandle ka mpimo xikarhi lowu vekiweke tihlo. Hikokwalaho ka mafambiselo ya timali ta tiko lama ya nga na vulanguteri bya le mahlweni, Komiti-nkulu yi veka tihlo eka gondzo ra inflexini. Hambileswi ku nga na ku kanakana no pfumaleka ka ntiyiso, vonelo ra inflexini eka nkarhi lowu hundzeke wu kombisisile leswaku inflexini yi ta tlhelela eka nhlayo leyi vekiweke tihlo ku nga ri khale. Komiti-nkulu yi yile emahlweni hi tirhelo leri nga tsindziyelangiki ro veka tihlo eka mpimo lowu pimanyasiweke. Hambiswiritano, ntshamiseko wa minxavo wu tshama wa hari xikongomelo-nkulu xa mafambiselo ya timali ta tiko naswona Banginkulu ya ha tibohile ku tlhelela eka mpimo lowu vekiweke tihlo ku nga siya kwihl.

Migingiriko eka malawulele ya timali

Hikwalaho ka ntshikelelo ya hasa-hasa eka timakete ta misava, tibangi tale xikarhi ti engeterile mphakelo wa timali etimakete ta timali. Hambiswiritano, timakete ta timali ta laha kaya ti ni mphakelo lowu hundzaka mpimo wa timali, leswi vangeke leswaku ku nga vi na xivangelo xo phakela tibangi ta laha kaya mali ku tlula ya ntolovelo. Eka migingiriko yo hunguta mali leyi tlulaka mpimo, Banginkulu yi xavisile swikhomisi swa yona (SARB

debentures) no xavisela xinkarhana swiboho swa mfumu. Timali to hundza mpimo etimakete ti tlierile ti hungutiwa hi ku kurisiwa ka ku hlayisiwa ka mali hi mfumu eka nkwama wa wona eBanginkulu, no engeteleka ka ku hangalasiwa ka mali ya xiviri (notes and coin in circulation). Eka lembe leri heleke hi n'hwetlwa ya Mhawuri 2009 migingiriko leyi hinkwayo yi hungutile timali leyi hundzaka mpimo eka timakete hi 6,9 wa mabiliyoni. Timali leti hundzaka mpimo ti vangiwile hi ku hlengeletwa ka nkwama wa timali ta le handle emalembeni lawa hundzeke.

Nkwama wa timali ta le handle

Mapfumba yo hlengeleta nkwama wa timali ta le handle ma hungutiwile hikwalaho ka mpfilumpfilu etimakete ta misava. Eku heleni ka n'hwetlwa ya Mhawuri 2009, nkwama wa nsuku na timali ta le handle a wu ri US\$38,0 wa mabiliyoni, kasi loko ku susiwa swikweleti, ntsengo lowu wu vile US\$36,9 wa mabiliyoni. Banginkulu yi ta ya emahlweni na mapfumba yo hlengeleta nkwama wa timali ta le handle loko swiyimo swi tshamisekile. Kambe pphumba leri ri nga hunguteka hi ku minkitsikitsi eka mincincaniso ya timali ta misava na ntshamiseko eka timakete ta misava na ku durha ka migingiriko yo hunguta timali leti hundzaka mpimo etimakete.

Malawulele ya nkwama wa timali ta le handle ya na mintlhontlho, ngopfu-ngopfu eka swiyimo swo pfumala ntiyiseko swa timakete ta misava. Leswi ku hlayiseka ka timali leti nga ka nkwama lowu ka ha ri phuphunkulu (pillar) eka vulawuri bya nkwama, Banginkulu yi tekile magoza yo hlayisa nkwama eka minkitsikitsi no pfumaleka ka ntshamiseko eka timakete leti. Hikokwalaho, ntshamiseko wa tibangi leti ku vekisiwaka kona, vuvekisi eka swiyenge swo karhi na nkarhi wo vekisa wu hungutiwile, na milawu ya vuvekisi yi tlierile yi tsindziyerisiwa. Kambe ku wa ka dyibangi, Lehman Brothers, ku endle leswaku ntshembo eka tibangi to vekisa ka tona wu hungutiwa na swiphemu swo karhi swa vuvekisi, leswi nga endla leswaku ntsengo wa vuvekisi bya le handle byi vangela ku lahlekeriwa eka tibuku (balance sheet) ta Banginkulu.

Pphumba ro kambisisa ku thola vuvekisi va le handle ri endlwile eka lembe leri. Vuvekisi vanharhu va ta tlhela va pfumeleriwa ku ya emahlweni no vekisa, kasi van'wana vanharhu vantshwa vata thoriwa hi n'hwetlwa ya Ndzhati 2009, leswi nga ta endla nhlayo ya vona yiva tsevu.

Mphakelo wa mali ya xiviri

Ku endlwile ka timali ta vukanganyisi swi tshama swi ri xungeto eka Banginkulu na ikhonomi. Magoza yo hunguta ku endlwile ka timali ta vuxisi ya tshama ya ri karhi ya tekiwa ku endlela leswaku ku mali leyi nga kona yi tshembeka. Banginkulu yi sungurile mpfumba ro tisa nxaxameto wuntswa wa mali ya maphepha na ya swingwece leyi antswisiweke swirho swa vuhlayiseki. Mali leyi leyintshwa yi languteriwe ku tirhisiwa kwalomu ka xikarhi ka lembe ra 2013.

Tirhelo ra mahakelelo ya tiko

Banginkulu, hi ku tirhisana na tibangi to herisa tihakelo, yi tekile nkarhi yi vumba no simeka mbita ya vutivi ya tirhelo ra mahakelele ya timali ta tiko (national payment system information database) yi tlhela yi kambisisa nxaxameto wa tingoti leti tirhisiwaka ku ringanisa xikan'we tihakelo hi xitalo kumbe leswi vuriwaka real-time gross settlement (RTGS) networks infrastructure na tisisitame tin'wana leti tirhisaka nxaxameto lowu wa

tingoti. Tirhelo ra RTGS leri vuriwaka South African Multiple Option Settlement (SAMOS) ri kambisisiwele ku kumeka leswaku i tirhelo ra le henhla swinene naswona ri ta antswisiwa laha swifaneleke hi ku tirhisana na lava khumbekaka hi lembe ra 2009.

Hambileswi ku tala na nxavo wa tihakelo leti endliweke ti nga tlakuka swinene hi nkarhi wa kitsikitsi etimakete ta timali hi n'hweti ya Ndzhati na Nhlangua hi lembe ra 2008, matirhelo na vukona bya mali eka sisiteme yo ringanisa tihakelo na tihakelo ta timali ya matiko ya le handle (foreign-exchange Continuous Linked Settlement (CLS) system) swi fambile kahle handle ko kavanyetiwa. Hi n'hweti ya Nhlangua 2008 sisiteme ya SAMOS yi ringanisile hlayo-xikarhi ya R8,5 wa mathirilioni.

Banginkulu yi yile mahlweni na ntirho wa yona tanihi xirho tlawa lowu langutaneke na sisiteme ya CLS leyi fambisiwaka hi Banginkulu ya New York (Federal Reserve Bank of New York). Eka lembe leri hundzeke, Banginkulu na tin'wana tibanginkulu va sayinile ntwanano wa matikhomelo loko swita eka ku veka tihlo eka sisiteme ya CLS. Mintwanano ya leyi yi kamberiwile swinene hi nkarhi lowu aku ri na kitsikitsi etimakete ta timali hi n'hweti ya Ndzhati na Nhlangua 2008.

Ntshamiseko eka xiyenge xa swatimali

Ntshamiseko wa swatimali i swa nkoka lowukulu eka tibanginkulu naswona ku tumbuluka ka kitsikitsi wa swatimali emisaveni swi vangile kuri ku langutisiwa swinene milawu ya angulelo eka ntshamiseko wa swatimali. Tibanginkulu tin'wana ti angurile hi ku tekelela tirhelo leri tsariweke no kongoma eka ntshamiseko wa swatimali. Kitsikitsi lowu wu tlhele wu humesela erivaleni mfanelo yo kambisiwa hi vuenti tirhelo ra swatimali hi ku angarhela ku susa minxungeto leyi nga vaka kona no yi papalata. Banginkulu yi tshama yi lava tindlela to xopa-xopa ku kayivela eka tirhelo ra swatimali no veka tihlo eka minxungeto leyi nga vaka kona hikokwalaho ka ku kavanyetiwa ka tirhelo ra swatimali.

Swiphemu na timakete ta swatimali swa laha Afrika Dzonga swi ponile switandzhaku swa kitsikitsi wa swatimali emisaveni hikokwalaho ko tisirhelela eka nhundzu na swikweleti leswi nga na khombo swa matiko ya le handle. Leswi nga humeela eka xivumbeko xa swatimali xa laha kaya na malawulelo ya swatimali swi nga va swi pfunetile ku sihalarisa tirhelo ra swatimali, swi katsa ku vumbiwa ka milawu yo antswisa ku phikizana, yo sirhelela vaxavi na ya mafambiselo lamanene.

Malawulelo na vurindzi bya tibangi

Tanihi xiphemu xa mintirho ya vudzaberi bya tibangi, Banginkulu yi tshamile yiri na vutihlamuleri byo yisa emahlweni matirhelo lamanene ya tibangi ta laha kaya, hi ku tirhisa hi ku hetiseka vudzaberi bya matiko ya tinxaka-xaka. Ku sungula ku tirhisiwa ka ntirhelo ra Basel II, ku suka hi siku ra 1 Sunguti, 2008, na ku yisa emahlweni ku tirhisiwa matirhelo ya vudzaberi bya tibangi hi ku hetiseka lawa ma endliweke hi komiti ya vudzaberi eBasel, hi swona leswi tshamaka swa hari swa ntikelo mayelana na malawulelo na vudzaberi bya tibangi.

Banginkulu yi yile emahlweni ni ku lulamisisa matirhelo ya yona ya vudzaberi na vulawulelo bya Basel II eka malembe lawa ya 2008 na 2009 hi ku veka tihlo eka leswi landzelaka, mahlahluvelo ya le ndzeni ka tibangi ya vuringanelo bya swatimali, nxopa-nxopo wa vulombisi, nxungeto wa timakete ni wa matirhelo, na ku hlela-hlela swikombelo swa tibangi ku tirhisa maendlelo ya xiyimo xale henhla ya ku hlahluka

swilaveko eka nxungeto wa vulombisi na matirhelo. Hi ku landzelela leswi humeelalaka eka matiko ya tinxaka-nxaka, Banginkulu yi yile emahlweni ni ku burisana na va swavubangi mayelana na nkambelo wa ntshikelelo lowu ntirhisiwaka. Nakambe, Banginkulu yi tshama ya ha yisa emahlweni ku vumba vuswikoti bya nkambelo wa ntshikelelo na maendlelo ya nkambelo wa ntshikelelo ku endlela leswaku ku va ni vulanguteri lebyi hetisekeke bya nkambelo wa ntshikelelo wa tibangi.

Switandzhaku swa vumbirhi leswi vangiweke hi mikitsikitsi ya timakete ta timali, swi hlangana na tinguva ta ikhonomi laha Afrika Dzonga, swi nyanyisile xiyimo xa swavubangi eka lembe ra 2008 ni le ka xiphemu xo sungula xa 2009, ni ku ya ehansi ka nhlayo ya swikweleti ni ku hakela nkarhi wunga si fika. Ku ya emahlweni, ntshikelelo eka vaxavi wu le rivaleni hikokwalaho ka ku hluleka ko hakelela emahlweni ni ku tlakuka ka ku tsandzeka ku fikelela swikweleti/vulombisi, leswi hungutaka rifuwo ra tibangi. Hambiswiritano, vubangi bya Afrika Dzonga byi tama bya ha ri eka xiyimo lexinene naswona tibangi ti le ka xiyimo lexinene xa timali.

Ku lwisana na mikitsikitsi ya timakete ta timali ta matiko ya misava, Banginkulu yi sungurile vulavisisi lebyi; ku kambisisa swikimi swa vukhomisi (Securitization) leswi ngheneriwaka hi tibangi ta laha kaya, ku endlela ku kambisisa leswaku swikimu leswi swi fambisiwa hi ndlela leyinene. Hambileswi ku nga boxiwangiki swilo swa ntikelo, vubumabumeri lebyi nga ka xiviko xo hetelela byi ta tirhisiwa eka ku burisana na va swavubangi ni ku tirhisiwa ku endla nawu kumbe ku wu ncinca eka nkarhi lowu taka.

Ntirhisano na vamatiko

Banginkulu yi tikatsa eka migingiriko ya xifundzha-nkulu xikan'we ni ntiko-nkulu leyi kondletelaka ku hlanganisiwa ka xifundzha-nkulu. Banginkulu yi rhurherile vufambisi bya komiti ya va-Gavhunara va tibanginkulu ta le Dzongeni wa Afrika (CCBG) leti nga eka nhlango wa nhluvukiso wa le Dzongeni wa Africa (SADC) naswona yi seketela migingiriko ya CCBG. Mpfapfarhuto wa swatimali ni vuvukisi (FIP) wu pasisiwile hi palamende ya Afrika Dzonga hi lembe ra 2008, naswona ntirho wu sungurile eka tikomiti to hambana-hambana. Mhaka ya nkoka hi leswi mpfapfarhuto wa xivono xa nawu wa tibanginkulu ta SADC wu endliweke, lowu nga ta pfula ndlela eku tirhisani ka nawu na mafambiselo ya tibanginkulu ta SADC.

Nakambe Banginkulu yi yile emahlweni ni ntirho wo rhangela eka migingiriko ya mahakelelo eSADC. Eka lembe leri hundzeke xikongomelo-nkulu ku vile ku antswisisa ka tindlela ta mahakelelo ni ku hlengeleta tinhlayo ta mahakelelo. Ntirho wu ya emahlweni ku hlanganisa mahakelelo eka xifundzha-nkulu na ku olovisa ku rhumelana ka timali exifundzheni-nkulu.

Nakambe Banginkulu yi vile ni xiave eka migingiriko yo hambana-hambana yaku tiyisisa mintirho ya swatimali eSADC. Banginkulu yi rhurherile ni ku hlanganyeta minhlango ni swihubiyana swo dyondzisa vatirhi eSADC hi ku tirhisana na mavandla yo dyondzisa vatirhi ya matiko ya tinxaka-xaka. Mavandla lawa ya katsa nkama ma timali wa tinxaka-xaka (IMF) bangi ya mahakelelo ya tinxaka-xaka (BIS) na ra Toronto.

Ku ngenisa voko eka mavumbiwa ya tinxaka-xaka tanihi vandla ra swirho swa 20 (G-20) na ra ntshamiseko wa swatimali swi yile emahlweni swinene hikwalaho ka mikitsikitsi ya swatimali na ikhonomi. Afrika Dzonga tanihi xirho xa G-20 yi hoxile xandla eku vumbeni ka vutihlamuleri bya G-20 eka mikitsikitsi ya swatimali emisaveni. Banginkulu

yi yile emahlweni ni ku vumba vuxaka na BIS, naswona yi nghenelela minhlangoano yo tala ya tikomiti ta BIS, ku katsa na komiti ya vudzaberi bya tibangi ya Basel.

Mafambiselo ya le ndzeni ka Banginkulu

Xiviko xa lembe na lembe xa 2008/09 xa Banginkulu xi hangalasiwile eka van'waminkavelo ku nga si sungula nhlangoano lowu. Nhlayo ya rifuwo ra Banginkulu yi tlakukile ku suka eka R300 wa mabilyoni eku heleni ka Nyenyankulu 2008 ku ya fika eka R344 wa mabilyoni eku heleni ka nyenyankulu 2009. Banginkulu na yona ayi ponanga eka mikitsikitsi ya timakete ta timali ta misava. Vuyelo bya le hansi bya vuvekisi na ku wa ka minxavo ya switirho swatimali swi endlile leswaku ku vani ku vuyeriwa ka le hansi endzhaku ka ku hakela xibalo ku suka eka R2,5 wa mabilyoni eka lembe ximali leri hundzeke ku ya eka R0,9 wa mabilyoni eka lembe ximali ra 2008/09.

Mali leyi nga ta tirhisiwa eka matirhelo ya Banginkulu yi nkavanyetiwele ku tlakusiwa hi 22 wa tiphesente eka lembe ximali leri. Ku tlakuka loku ku vangiwa hi ku tlakuka hi 42 wa tiphesente eku endleni ka mali, ku hlengeleta timali leti nga ta tirha hi nkarhi wa mphikizano wa khapu ya misava ya 2010, ku fikelela swikombelo leswi endlilweke khale swa ku endlilwa ka mali eka lembe ximali leri hundzeke, na ku lunghisa ka nkoka ni mahlayiselo ya miako ya Bangi.

Tikhaphani ta mune leti nga swihluke swa Banginkulu, leti nga Khaphani ya Afrika Dzonga yo endla mali ya simbhi, Khaphani ya Afrika Dzonga yo endla mali ya maphepha, khaphani ya ndindza-khombo ya Banginkulu, na Koporasi yo amukela timali ta tiko, ti fikelerile swikongomelo swa tona eka lembe ximali leri. Endzhaku ka loko tibodo ta vufambisi, vakamberi vatikonta va le ndzeni na va le handle va hlelahlerile swiviko swatona, Banginkulu yi ni tshembho leswaku swihluke swa yona swi ha tshama swi fambisiwa hi tindlela letinene ta mafambiselo ya tikhaphani. Vuyelo bya tikhaphani leti nga swihluke swa Banginkulu byi paluxiwile xikan'we ni bya Banginkulu eka xiviko xa lembe na lembe xa 2008/09.

Minkavelo ya Banginkulu yi karhi ku ya emahlweni ni ku xavisiwa hi maxaviselelo ya le khawutarini. Eka lembe ximali ra 2008/2009, ku vile ni ku xaviselana loku ringanaka 40, leswi yimelaka 57 980 wa minkavelo.

Nhlayo ya vatirhi lava thoriweke hi ku hetiseka eBanginkulu yi tlakukile hi nhlayo ya 34 ku fikela eka nhlayo ya 1 930 eku heleni ka lembe ximali. Nhlayo ya vatirhi lava tshikeke ntirho eBanginkulu yi vile 6,2 wa tiphesente, leswi nga hansi switsongo eka nhlayo ya lembe leri hundzeke. Hi mayelana na ku thola hi ku ringanisa, nhlayo ya vatirhi va vantima yi tlakukile hi 2 wa tiphesente ku fikela eka 60 wa tiphesente, loko ku fananisiwa na xikongomelo xa 50 wa tiphesente xa lembe ra 2009. Nhlayo yo kombisa ku ya hi mihlovo ya vanhu eka vufambisi bya Banginkulu na yona yi tlakukile hi 2 wa tiphesente. Hambileswi Banginkulu yi tirheke hi matimba ka ha ri ni ku kayivela eka nhlayo ya vaxisati eka swiyimo swa le henhla xinga xiyimo lexi tshamake xi vekiwile tihlo.

Banginkulu yi vile na mikanerisano ya matholelo yo ringanela. Mikanerisano leyi yi endlile leswaku ku vumbiwa xipano xa vulavisi lexi endleke vulavisi mayelano na malawulelo ya vatirhi, ni ku sungula rhengu ro dyondzisa ni ku pfula mahlo ya vatirhi loko swi ta eka timhaka ta vatsoniwa. Banginkulu yi hetile pfhumba ra ku kambisisa lava nga vatsoniwa laha vatirhi va nyikiweke nkarhi wa ku boxa swiyimo swa vona swa vutsoniwa va nga bohiwanga hi munhu.

Malawulelo ya matirhelo ya vatriri hi yona ntsena leyi nga voniwa tanihi leswi sivelaka ku fikeleriwa ka ku ringanisiwa ka vatriri eBanginkulu. Xipanu xo kambisisa Malawulelo ya matirhelo ya vatriri xi endlile swibumabumela swo antswisa matirhelo lawa. Malawulelo lamantshwa ya le eku simekiweni.

Tanihi xiphemu xa mpfumba ra Banginkulu ra HIV/AIDS, kwalomu ka nhlayo yo ringana 70 wa vatriri yi hleteriwele ku tirha tanihi vapfuni vatitangha eBangi. Pfhumba leri ri tshamaka ri ri karhi ri ya emahlweni, naswona xiphemu lexi landzelaka xi ta katsa ku hlahluviwa na ku pfuniwa munhu a nga ri eku sindzisiweni.

Banginkulu yi ya emahlweni ni ku tshikelela rhengu ro hletela ni ku hlulukisa. Eka nkarhi lowu nga le ku kambisisiweni, Banginkulu yi amukerile R2.4 wa mamiliyoni leyi nga mali leyi nyikiwaka tikhaphani leti landzelelaka swilaveko swa nawu wa ku hlulukisa vatriri wa 1988 (Nawu wa 97 wa 1998). Nkombo wa swichudeni swi humelerile eka tidyondzo ta vuleteri bya le ntirhweni naswona va thoriwile eka swivandlla swa mintirho eBanginkulu. Banginkulu yi tliherile yi pasisa xinawana lexintshwa xa ku nyiketa tibasari eka vanhu lava nga riki ni vuxaka na Bangi, naswona swichudeni swa 25 leswi nga eka lembe ra vumbirhi eyunivhesithi swi nyikiwile mpfuneto lowu wa timali.

Ehandle ko dyondzisa tidyondzo ta ntolovelo ta tibangi tale xikarhi. Banginkulu yi lulamisile no rhurhela nhlayo ya tidyondzo ni tisebinara to hlawuleka. Tinhloko-mhaka ti katsile khuluko wa timali, mapimele ya ikhonomi ya xiyimo xale henhla, ntshamiseko wa swatimali na malawulelo ya mali.

Banginkulu yi ringeta ku susumeta ntolovelo wa vulavisi naswona vulavisi byo hlayanyana byi endlile ehansi ka pfhumba ra matirhelo ya vulavisi bya xinakulobye (Visiting Research Fellows Programme). Hi n'hweti ya Nhlangua Banginkulu yi rhurherile nhlengeletano leyi humelelaka kambiri elembe ehansi ka nhloko-mhaka leyi nge Minthlonthlo leyi langutaneke na vaendli va milawu ya mafambiselo ya timali eka timakete leti ta ha hlulukaka (Challenges for Monetary Policy-makers in Emerging Markets). Leswi humeleleke eka nhlengeletano lowu swi tsariwile ebukwini na le ka websayiti ya Banginkulu.

Banginkulu yi tekile goza ro tiyisisa leswaku vatriri va Banginkulu va na vutivi lebyi lavekaka. Goza leri ri ta langutisisa ku yisiwa emahlweni ka vutivi lebyi na ku avelana ka byona eku fambiseni ka Banginkulu.

Miako yo hlayanyana ya marhavi ya Banginkulu yi ngenisiwile eka nxaxameto wa swiyimo swa ndzhaka (heritage status), leswi tisaka minthlonthlo eka swilaveko leswi faneleke ku landzeleriwa loko ku tirhaniwa na mali, matirhiselo lamanene ya gezi, nhlaysiko wa mbangu, mphakelo lowu nga nkavanyetiwiki wa gezi, tirhelo ro tivisa khombo ra ndzilo na ku olovisela vantsoniwa ku tirhisa miako leyi, kambe ndzhuti wa miako ya Banginkulu wu tshama wa ha hlayisekile. Mikunguhato yo tala ya ku antswisa swiyimo swa miako yi fikeleriwile, loko miako yin'wana yi ri eku akiweni kumbe yiri ekusuhu no heta mikunguhato yo hlawula vatriri vo aka. Mpfapfarhuto wa muako lowuntshwa wa rhavi ra Bloemfontein wu karhi ku tsariwa. Tirhelo leri nga kona ro tivisa khombo ra ndzilo na ku huma hi xihantla eka miako ya Banginkulu na le ka rhavi ra Durban swi le ku antswisiweni ku landzelela milawu ya rihanyu na vuhlayiseki hi ku hetiseka.

Xo hetelela, Banginkulu yi khatsile ndzima leyi vonakalaka eku simekiweni ka sisiteme leyintshwa yo kunguhata mintirho (enterprise resource planning – ERP), leyi nga

languteriwa ku antswisa matirhelo ya le ndzheni ka Banginkulu. ERP yi ta hlanganisa mintirho na matirhelo ya tindzhawulo to hambana-hambana. Yi ta tlhela yi vuyerisa Banginkulu hi tindlela tin'wana to hlaya, leti katsaka ku tirhisa matirhelo ya xiyimo xa le henhla na ku dlayiwa ka kwalomu ka ku tlula makume-mbirhi ya tisisisteme leti nga karhala leti karhataka ku lunghisiwa. ERP yi ta va yi herile ku simekiwa emahelweni ya lembe ra 2009.

Ku gimeta

Hambileswi swi tikombaka leswaku ku wa swinene ka ikhonomi ya misava swi hundzile, ku vuyela ka ikhonomi eka xiyimo lexinene swi ta nonoka no teka nkarhi. Ikhonomi ya laha kaya yi vonakala yi ta sungula ku vuyela eka xiyimo lexinene eka tin'wheti letitaka naswona inflexini yona yi languteriwe ku ya emahlweni yi tshamiseka hikwalaho ka tshikelelo lowu vangiwaka hi ku hunguteka ka ku laveka na nxavo wa nhundzu ya laha kaya. Hambiswiritano, ku ya ehenhla ka inflexini swi engetele hi minxavo ya le henhla na ku tlakuka ka miholo hi tinhlayo leti hundzaka ta inflexini. Banginkulu yi ringeta ku ya emahlweni yi fikelela ntshamiseko wa minxavo hi ku tirhisa tirhelo ro vevuka ro kongoma tihlayo to karhi ta inflexini (flexible inflation-targeting framework) ku kurisa ikhonomi kahle.

Kitsikitsi lowu nga va kona etimakete ta timali ta misava wu kombisile kuri swi fanerile leswaku Banginkulu yi tshama yi tiboha ku tisa ntshamiseko eka swatimali. Leswi swi katsa ku veka tihlo, ku rindza, laha swi faneleke, ka tirhelo ra timali ra tiko, timakete ta timali na tirhelo ra vubangi. Timakete ta timali ta laha kaya ti papalatile ku lahlekeriwa swinene eka kitsikitsi lowu nga va kona wa tibangi ta misava. Hambiswiritano, ku nga hakeriwi ka swikweleti swi le ku kuleni, leswi xungetaka vubindzurisi bya tibangi, naswona leswi swi vekiwe tihlo ra vukarhi.

Laha ndzheni ka Banginkulu, hi ta ya emahlweni hi langutana na timhaka to antswisa vatirhi naswona hi tisa tindlela to khomelela vatirhi no tlakusa moya lowunene eka vatirhi I ku tirhisa tindlela letinene to lawula matirhele ya vatirhi. Ku langutisiwa ngopfu eka ku antswisa matirhele yava lawa enetisaka naswona ku simekiwa ka sisisteme leyintshwa ya ERP lembe leri, ku langutewe kuri swi ta pfuneta swinene eka goza leri.

Ku nkhenisa

Ndzi rhandza ku khensa vahofisi ya Presidente, fumu na Palamende eka seketelo wa vona lowu yaka emahlweni. Ntirhisano lowunene na vaNkwama wa Timali ta Tiko wu tshamile wu ri lowunene hi ku tirhisa tirhelo ra tikomiti to tirhisana (bilateral). Ndzi rhandza ku khensa vaHolobye va swaTimali wa khale na wa sweswi na Swandla swa vona eka nitirhisano na seketelo wa vona ku katsa na Mulawurinkulu wa Vankwama wa Timali ta Tiko na vatirhi vakwe.

Ndzi tlhela ndzi rhandza ku khensa vaBodo ya Banginkulu eka ntirho lowu va wu endleke ku tiyisisa leswaku Banginkulu yi na mafambiselo lamanene naswona yi fambisiwa kahle. Nkulukumba Daniel Mminele u nghanile eka Bodo ya Banginkulu endzhaku ka loko athoriwile tanihi Xandla xa Gavhunara, ndzi rhandza ku teka nkarhi lowu ndzi n'wi hoyozela eka ku thoriwa ka yena.

Leyi i nhlengeletano yo hetelela ya lembe na lembe yo hetelela ku vikeriwa hi mina. Ndzi rhandza ku khensa vahofisi ya Presidente ku nyikiwa nkarhi wo tirha tanihi Gavhunara wa Banginkulu. Nkateko lowu wa kala. Ndzi languta eka malembe ya khume lawa

hundzeke hi ku tinyungubyisa eka leswi Banginkulu yi nga swifikelela. Ndzi rhandza ku nkhensa eka swandla swa gavhunara, vafambisi, vatirhi va Banginkulu eka matikhomelo ya xiyimo xa le henhla swinene, seketelo na kutiyimisela ku pfuneta ku fikelela swikongomelo swa Banginkulu eka malembe ya khume lawa hundzeke. Ndzi tlhela ndzi rhandza ku hoyozela Manana Gill Marcus eka ku thoriwa ka yena tanihi muteki wa xitulu lexi. Manana Marcus a hi munhu loyi a nga tiviki Banginkulu kumbe xiyenge xa swatimali, naswona na switiva leswaku ndzi sukela Banginkulu emavokweni lamanene. Ndzi navelela Manana Marcus, swandla swa Gavhunara na vatirhi va Banginkulu vumundzuku lebyinene.